

Analysis of the Process of Forming a Secular Identity of the State during the Pahlavi Era Based on Max Weber's Theory of Identity

Ebad. Hajinejad¹, Ali. Fallahnejad^{2*}, Ali. Fallahi Seifuddin²

¹ Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

² Assistant Professor, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

* Corresponding author email address: alifalahnejad@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Hajinejad, E., Fallahnejad, A., & Fallahi Seifuddin, A. (2025). Analysis of the Process of Forming a Secular Identity of the State during the Pahlavi Era Based on Max Weber's Theory of Identity. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(3), 1-16.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Max Weber argues that the state is a human community that successfully seeks to monopolize the legitimate use of material forces and the means and instruments required to exercise its authority within a defined territorial domain. The friction between Iran and the West introduced secularism into the discourse of Iranian politics. The secular identity of the state took on a radical form during the reign of the first Pahlavi monarch and accelerated the secularization of culture in Iran. This study aims to examine the process of forming the secular identity of the state during the Pahlavi era based on Max Weber's theory of identity, using a descriptive-analytical approach. The findings indicate that the Iranian secular identity was constructed by Iranian intellectuals, yet its political emergence did not stem from elections or the ideals of constitutionalism. Religious traditions were so deeply entrenched in Iranian society that even Reza Shah, recognized as the most prominent builder of the secular identity of the state in Iran's modern history, was compelled to display religious pretenses. Nevertheless, the construction of a secular state identity was the result of Reza Shah's specific policies to attract the support and approval of the clergy. Once Reza Shah had consolidated his power, the approval of the clergy no longer mattered to him, and the secular identity of the state ultimately emerged as a consequence of his authoritarian policies.

Keywords: State, Secularism, Theory, Max Weber, Reza Shah

EXTENDED ABSTRACT

The process of forming a secular identity of the state in Iran during the Pahlavi era is rooted in the historical and intellectual transformations that emerged from Iran's sustained and complex encounters with the West. Early exposure to Western political, social, and technological advancements revealed to Iranian elites and intellectuals the deep deficiencies in the country's governance structures and socio-economic development, leading to a drive for modernization and rationalization in the Weberian sense, where rational-legal authority becomes the basis for state legitimacy (Behnam, 2004). Max Weber's theory of identity, which integrates historical consciousness, political agency, and the construction of collective belonging, provides an analytical lens for understanding how national identity—whether secular or religious—emerges as a political-social project shaped by elites, state actors, and societal forces (Breuilly, 2011; Norkus, 2004; Palonen, 2001; Ray & Reed, 2002; Raza, 2023; Ringer, 2010; Waters, 2016). Weber's definition of the modern state, emphasizing territorial sovereignty, monopoly on the legitimate use of force, and bureaucratic capacity, is particularly relevant (Weber, 2008). In Iran, these principles intersected with a patrimonial political culture where authority was personalized, hierarchical, and embedded in traditional structures, making the transition toward a secular, rational-legal state identity both contested and incomplete. This study adopts a descriptive-analytical methodology to explore how Reza Shah's policies transformed the state's ideological and institutional foundations, advancing secularization through authoritarian consolidation while navigating entrenched religious traditions.

The Weberian state model emphasizes not only its coercive apparatus but also its autonomy from societal pressures, its ability to rationalize governance, and its reliance on a professional bureaucracy (Weber, 2008). Within this framework, the Pahlavi state's evolution can be conceptualized through the lens of sultanism, a subtype of patrimonial rule in which personal authority overrides institutional norms and where political loyalty is secured through direct dependence on the ruler rather than through stable political coalitions (Bashirieh, 2000; Hajarian, 1995; Linz & Chehabi, 2001; Manouchehri, 1997; Shamsini, 2004). In sultanistic regimes, formal democratic institutions such as parliaments, elections, and political parties exist largely as façades, with real decision-making centralized in the ruler's person. This personalization of power was evident in both Reza Shah and Mohammad Reza Shah's reigns, where elite circulation was dictated by royal favor, and ministers served as intermediaries executing the ruler's directives rather than as autonomous policymakers. The consolidation of such a system was facilitated by structural factors, including the absence of strong independent social classes, weak private property rights, and dependence on foreign powers, which collectively undermined the development of autonomous political institutions (Azad Armaki et al., 2020). The shift from autocracy to full sultanism during Reza Shah's later years and Mohammad Reza Shah's post-1963 rule was catalyzed by land reforms that dismantled the landed aristocracy and by soaring oil revenues, which freed the monarchy from reliance on domestic economic elites.

The ideological dimension of secular state identity formation under the Pahlavis was closely tied to nationalism and cultural engineering. Lacking deep-rooted popular legitimacy, the regime pursued an assertive nationalist ideology to cultivate loyalty and unity. This included romantic nationalism, pan-Iranism, glorification of the pre-Islamic Persian past, anti-Arab linguistic policies, and large-scale royal ceremonies, such as the 2,500-year celebration of the Persian monarchy (Mirahmadi & Jabbari Nasir, 2010). The construction of a secular-authoritarian identity was reinforced by a leader cult centered on the Shah's personal image and symbolic titles, appropriation of historical narratives, and manipulation of

geographical nomenclature (Abrahamian, 2000). Dynasticism also played a key role, with members of the royal family holding influential political and economic positions, reflecting the regime's reliance on kinship networks for political trust (Ajodani, 2004). Such personalization of power was sustained by a governance culture where officials were accountable to the monarch rather than the public, job security was contingent upon royal favor, and loyalty was maintained through a system of rewards and intimidation (Asaf, 2005). These features align with Weber's observation that sultanistic regimes maintain legitimacy through selective economic patronage and elite co-optation while remaining politically exclusionary (Partovi, 2020).

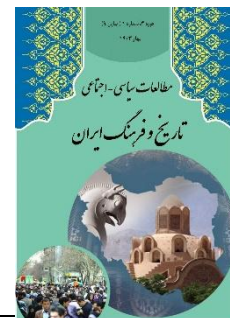
Economically, the Pahlavi state pursued modernization selectively, ensuring that development initiatives did not empower autonomous social forces that could challenge royal authority. While infrastructure, military, and educational expansions were significant, political calculations constrained the scope and direction of economic growth (Partovi, 2020). As Weber's theory of patrimonialism predicts, such regimes are prone to clientelism and corruption, with economic privileges distributed to loyalists, often at the expense of broader development. Under Mohammad Reza Shah, oil revenues in the 1970s facilitated unprecedented state spending but also entrenched rent-seeking behavior and elite enrichment, including direct participation of the royal family in industrial and commercial enterprises (Ghafouri, 2021). This economic centralization reinforced state autonomy from society but also deepened societal dependence on the regime, exacerbating inequalities and undermining the emergence of an independent bourgeoisie. The combination of modernization in service of authoritarian stability and economic control through patronage networks reflects the hybrid nature of the Pahlavi state as both a modernizing and a deeply patrimonial entity.

Patrimonialism, as analyzed by Weber, extends beyond economic control to the structuring of political and social relationships around personal loyalty to the ruler (Guerra & Turner, 2021). In the Pahlavi context, patrimonial elements included the monarch's dominance over the bureaucracy, reliance on military patronage, and strategic use of religion for legitimacy—despite secularizing tendencies (Katouzian, 2000). Religious symbolism and selective alliances with clerical figures were instrumental in managing potential opposition, especially in Reza Shah's early years, when public religious gestures helped mitigate resistance to secular reforms. However, patrimonial governance also fueled internal court rivalries, encouraged manipulation among elites vying for royal favor, and stifled the formation of independent political organizations. As Azad Armaki (Azad Armaki et al., 2020) notes, the reliance on personal networks over institutional mechanisms created vulnerabilities, making the regime dependent on external support from great powers while failing to cultivate resilient domestic legitimacy. This dynamic illustrates the tension between secular identity formation and the persistence of traditional power structures, a tension that ultimately constrained the Pahlavis' ability to embed secularism deeply within Iran's political culture.

The interplay of Weberian state theory, sultanism, patrimonialism, and Iranian historical specificities reveals that the secular identity of the Pahlavi state was less a product of democratic modernization and more the outcome of authoritarian statecraft shaped by structural constraints and elite strategies. While secularizing reforms in law, education, and culture were significant, their imposition through top-down, exclusionary governance limited their societal penetration and durability. The authoritarian modernization path chosen by the Pahlavis, though rationalizing in form, was substantively

bound to the logic of personal rule. This fusion of modern bureaucratic techniques with patrimonial control mirrors Weber's insight that state forms in non-Western contexts often hybridize imported institutional models with preexisting power logics, producing unique trajectories of political development. The Pahlavi case underscores how state identity is not merely declared but is constructed through the interaction of ideology, institutional design, economic policy, and the management of societal forces—an interaction that, in this instance, yielded a secular state identity that was both ambitious and inherently fragile.

In conclusion, the secular identity of the Pahlavi state emerged from a convergence of historical encounters with the West, intellectual advocacy for modernization, and authoritarian strategies rooted in Weberian principles of state-building but adapted to Iran's patrimonial political culture. While Reza Shah and Mohammad Reza Shah advanced secularization through symbolic nationalism, cultural reforms, and institutional centralization, these efforts were mediated and constrained by the imperatives of sultanistic rule. The reliance on personal authority, kinship networks, and foreign patronage, combined with selective modernization and economic clientelism, produced a state identity that was at once modern in its aspirations and traditional in its power dynamics. This hybrid character explains both the achievements and the limitations of secular identity formation under the Pahlavis, offering a case study in how state identity projects in non-Western settings must navigate the interplay between imported institutional models and enduring domestic political logics.

تحلیلی بر روند شکل‌گیری هویت سکولار از دولت در دوران پهلوی براساس نظریه هویت ماکس وبر

عباد حاجی نژاد^۱، علی فلاح نژاد^{۲*}، علی فلاحتی سیف الدین^۳

۱. گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران
۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: alifalahnejad@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

حاجی نژاد، عباد، فلاح نژاد، علی، و فلاحتی سیف الدین، علی. (۱۴۰۴). تحلیلی بر روند شکل‌گیری هویت سکولار از دولت در دوران پهلوی براساس نظریه هویت ماکس وبر. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۳)، ۱-۱۶.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

ماکس وبر عقیده دارد دولت یک جامعه انسانی است که به گونه‌ای موفقیت‌آمیز در پی انحصار استفاده مشروع از نیروهای مادی و امکانات و ابزار مورد نیاز جهت اعمال اختیارات خود در محدوده قلمرو سرزمینی می‌باشد. اصطکاک میان ایران و غرب، سکولاریسم را وارد گفتمان سیاست ایران نمود. هویت سکولار از دولت در دوره پهلوی اول شکلی رادیکال به خود گرفت و به روند سکولاریزاسیون فرهنگ در ایران نیز سرعت بخشید. این پژوهش با هدف بررسی روند شکل‌گیری هویت سکولار از دولت در دوران پهلوی براساس نظریه هویت ماکس وبر و با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. نتایج به دست آمده از پژوهش نشان می‌دهد هویت ایرانی سکولار توسط روشنفکران ایرانی ساخته شد اما ظهور سیاسی آن بر آمده از دل انتخابات و آرمان‌های مشروطه‌خواهی نبود. سنت‌های دینی آنچنان در جامعه‌ی ایرانی فراگیر بود که حتی رضاشاه را به عنوان بزرگترین هویت‌ساز سکولار از دولت در تاریخ معاصر ایران مجبور به تظاهرات‌سازی مذهبی نیز می‌نمود با این اوصاف ساخت هویت سکولار از دولت نتیجه‌ی سیاست‌های خاص رضاشاه در جلب نظر و موافقت روحانیون بود. با استقرار و تحکیم رضاشاه بر قدرت، دیگر موافقت روحانیون برای شاه اهمیتی نداشت و هویت سکولار از دولت در نتیجه‌ی سیاست‌های آمرانه‌ی رضاشاه شکل گرفت.

کلیدواژگان: دولت، سکولاریسم، نظریه، ماکس وبر، رضاشاه.

مقدمه

شاید بتوان آغاز شکل‌گیری هویت ملی مدرن را در برخوردهای ایران و غرب دانست. در این برخوردها هویت ایرانی از دل مشاهده‌ی علل ناکامی ایرانیان در برابر غرب سر برآورد. بر اساس نظریه وبر یکی از مظاهر مدرنیته سلطه‌ی عملی انسان بر جهان بواسطه‌ی عقلانیت است. این عقلانیت در ایران و گسست از سنت نیازمند خوراک فکری بود که توسط روشنفکران تهیه شد. البته برخورد ایرانیان با غرب اولین بار به واسطه‌ی نبردهای متعدد صورت گرفت. ظهور عقلانیت در ایران صرفاً محدود به سیاست نبود بلکه بسیاری از مفاهیم اجتماعی و فرهنگی را نیز در بر می‌گرفت.

روابط پیوسته میان ایران و غرب با پایان جنگ‌های ایران و روسیه آغاز شد. شکست‌های پیاپی ایرانیان از روسیه طی سال‌های ۱۲۱۸/۱۸۰۳ ق.م برای نخستین بار گروهی از ایرانیان را به خود آورد و در حالی که فتحعلی شاه هنوز در بی‌خبری و غرور خود به سر می‌برد، عباس میرزا که در جنگ‌ها درگیر بود، به ضعف و عقب‌ماندگی فنی و علمی ایرانیان پی برد و وزیرش قائم مقام نیز در این اندیشه با وی هم‌آواز شد. در این دوران، گروهی از نویسندگان ایرانی که اغلب خارج از کشور می‌زیستند آثاری به چاپ رساندند که موجب بیداری فکر ایرانیان شد. این کوشندگان خارج از کشور که از یک سو شاهد درماندگی و عقب‌ماندگی وطنشان بودند و از سوی دیگر، با اوضاع اروپا آشنایی داشتند و اندیشه غرب را می‌شناختند، در همه زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و حتی فلسفی کتاب، رساله و مقاله نوشتند و یا آثار خارجی را ترجمه کردند (Behnam, 2004).

آگاهی از عقب‌ماندگی ایران از غرب اگرچه از دل حکومت قاجار و به واسطه‌ی شکست ایران از روسیه زاده شد ولی روشنفکران در مرحله‌ی بعد آغاز به فعالیت نمودند و در رشد آگاهی و هویت‌سازی سکولار نقش مهمی را ایفا نمودند. می‌توان گفت در برابر تماس با غرب یک نوع کشاکش درونی در روشنفکری ایرانی پیدا شد؛ این کشاکش بیشتر از سوی تحصیل‌کردگان خارج از کشور بوجود آمد. روشنفکران ایرانی با مشاهده پیشرفت فرنگ و عقب‌ماندگی ایران دچار نوعی تحقیر و خاری شده بودند. چاره را در تقلید از اروپا یافتند؛ افکار سیاسی، اجتماعی غرب را چاره استبداد و علم و تکنولوژی غرب را چاره عقب‌ماندگی کشور دانستند. چنین افکار و اندیشه‌هایی تا به قدرت رسیدن رضاخان ادامه داشت؛ پس از به قدرت رسیدن رضاخان، نوسازی کشور به سرعت ادامه یافت و این بار نیز مذهب و نیروهای مذهبی مورد حمله قرار گرفتند و هویت‌سازی سکولار از دولت به رادیکال‌ترین شکل آغاز شد.

ماکس وبر درباره ارزش علمی مفاهیمی مانند «ملت» تردیدهایی ابراز داشت، اما در آثار او می‌توان خطوط کلی دو نظریه ملت را تشخیص داد (Norkus, 2004). در نظریه سیاسی - جامعه‌شناختی (که در اقتصاد و جامعه مورد توجه قرار گرفته است)، ملت به عنوان یک گروه وضعیتی شناخته می‌شود که با حافظه مشترک تاریخی متحد شده و برای اعتبار قدرت و فرهنگ با سایر ملل مبارزه می‌کند (Breuilly, 2011). علاوه بر این، وبر در کار اولیه خود، نظریه سیاسی - اقتصادی (یا ملی - اقتصادی) ملت را ترسیم می‌کند و ملت را شکل سازمانی اجتماعی اقتصادی می‌داند که با کنش خود، هویت خود را می‌سازد (Palonen, 2001). از منظر وبر، هویت بر اساس ویژگی‌هایی مانند نژاد، زبان، مذهب یا سنت‌ها شکل می‌گیرد (Raza, 2023). این هویت به وسیله نخبگان سیاسی، گروه‌های رقیب و دولت‌ها تعریف می‌گردد، بدون این که خودشان به مولفه‌های این هویت، اجباری داشته باشند (Ray & Reed, 2002). وبر عقیده دارد اعضای ملت به صورت فعال هویت ملی را می‌سازد. ملت با تأکید بر تاریخ مشترک، زبان، فرهنگ و اراده جمعی برای داشتن دولتی مقتدر و مستقل، به ساخت هویت ملی می‌پردازد (Ringer, 2010). از این رو می‌توان گفت از منظر وبر، هویت ملی یک پروژه سیاسی - اجتماعی است که توسط مشارکت فعال ملت بوجود

می‌آید (Waters, 2016). با توجه به توضیحات ارائه شده این پژوهش با هدف تحلیل روند شکل‌گیری هویت سکولار از دولت در دوران پهلوی و براساس نظریه هویت ماکس وبر و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

دولت وبری

دقیق‌ترین و نافذترین تعریف درباره دولت مدرن را ماکس وبر ارائه کرده است. وی در تعریف خود از دولت بر ۳ وجه اصلی دولت مدرن تاکید دارد که عبارتند از: قلمرو سرزمینی، انحصار تملک قوه قهریه و مشروعیت (Weber, 2008).

به زعم وبر، دولت یک جامعه انسانی است که به گونه‌ای موفقیت‌آمیز داعیه انحصار استفاده مشروع از نیروهای مادی و امکانات و ابزار لازم برای اعمال اختیارات خود در محدوده قلمرو معینی را دارد. منظور وی این است که نه تنها دولت قدرت تضمین اطاعت از سوی شهروندان خود را دارد، بلکه از حق مشروع و لازم برای چنین کاری نیز برخوردار است؛ بنابراین مفهوم انحصار خشونت یا قهر مشروع در حقیقت بیان علمی حق حاکمیت و استقلال دولت به شمار می‌رود.

وی در بحث راجع به ماهیت و سرشت دولت، موضعی اتخاذ می‌کند که فاصله نسبتاً زیادی با دیدگاه‌ها و مواضع رایج در آن ایام داشت. وی دولت را پدیده‌ای قابل تحسین و یکی از مهم‌ترین، بهترین و ارزشمندترین آفریده‌های اقتصادی می‌داند. به عبارت دیگر وی برای حوزه سیاسی تأثیری مستقل از حوزه اقتصادی قائل است، پس با هرگونه تصور مبتنی بر این که تاریخ آراء و عقاید را می‌توان به عوامل اقتصادی تقلیل و تنزل داد، مخالف بود و آن را نفی می‌کرد. به همین منوال با تحلیل‌های مارکسیستی درباره ایدئولوژی، زیربنا و روبنا نیز مخالف بود و آن‌ها را رد می‌کرد. وی یکی از جدی‌ترین منتقدان سنت مارکسیستی بود. وبر عقیده داشت که بلندپروازی‌های سیاسی مارکسیست‌ها بر درک ناقصی از ماهیت دولت مدرن و پیچیدگی حیات سیاسی استوار است. از دیدگاه وبر، تاریخ دولت و تاریخ مبارزه سیاسی را به هیچ‌وجه نمی‌توان به مبارزه طبقاتی تقلیل داد. به گمان او منشأ و وظایف دولت مدرن، بسی فراتر از روساخت قرار گرفته بر یک شالوده اقتصادی است. بعلاوه، حتی اگر مناسبات طبقاتی تغییر کنند، نمی‌توان نهادهای دموکراسی مستقیم را جایگزین دولت کرد؛ زیرا در چنین شرایطی با انبوهی از مسائل هماهنگی و تنظیم روابط مواجه خواهیم شد که حل آن‌ها تنها در گرو بهره‌گیری از بوروکراسی و تنها بوروکراسی است، مگر آن که نهادهای دیگری برای کنترل قدرت آن ابداع شوند. از نظر وبر، مسائل مطرح شده به وسیله لیبرال‌ها در زمینه ایجاد توازن میان حق و تکلیف و قدرت و قانون، از جمله عناصر اجتناب‌ناپذیر مدرنیته هستند (Weber, 2008).

علاوه بر این، وی عقیده داشت که پیشرفت و رشد سازمان بروکراتیک یا تشکیلات دیوان سالارانه، از اجزا و عناصر لاینفک رشد سرمایه‌داری بوده و موجب تضعیف کارایی الگوی دموکراتیک لیبرال می‌شود. وی دموکراسی را به منزله ابزاری برای ایجاد حکومت خوب و مناسب می‌دانست نه ابزاری برای کنترل مردمی و ایجاد برابری سیاسی و به تبع آن وجود هرگونه قانون طبیعی حکومت دموکراتیک را که در نظریه دموکراتیک کلاسیک مطرح شده بود، نفی می‌کرد. دیدگاه‌های وبر در خصوص قدرت و سلطه دولت برای درک روند تکامل نظری اندیشه نخبه‌گرایی بسیار ضروری است (Weber, 2008).

دیدگاه‌های وی بیانگر روند پیچیده و بسیار مهمی در تکامل نظرات نخبه‌گرایی به شمار می‌روند. به عقیده وبر سلطه نخبگان در دستگاه دولت امری اجتناب‌ناپذیر است. وبر با تاکید بر دو رکن متمایز تاریخ دولت مدرن، یکی از مهم‌ترین تعریف‌ها را از این دولت ارائه کرد. یکی از این دو رکن، مفهوم سرزمین و دیگری کاربرد قوه قهریه بود. دولت مدرن، بر خلاف پیشینیان خود که دائم در معرض دردهای گروه‌های متخاصم قرار داشت، توانایی آن را دارد که در قلمرو معین به صورتی انحصاری به استفاده مشروع از قوه قهریه اقدام کند. دولت مدرن، نوعی دولت - ملت است که در مناسباتی تخصیص‌آمیز با دولت - ملت‌های دیگر قرار دارد، نه با گروه‌های مسلحی از جمعیت خود. البته وبر تاکید می‌کرد که قوه قهریه ابزار معمول یا تنها ابزاری نیست که دولت به کار می‌گیرد، بلکه ابزاری خاص دولت است.

دولت نوعی رابطه حاکمیت عده‌ای از افراد بر عده‌ای دیگر است؛ رابطه‌ای که با استفاده از کاربرد مشروع قوه قهریه، یعنی با فرض مشروعیت حمایت می‌شود (Weber, 2008).

ماکس وبر، جامعه‌شناس مشهور آلمانی، برای اولین بار در مطالعات خود در زمینه جامعه‌شناسی سیاسی، واژه سلطانیسم را به کار برد و منظور او بیشتر نظام‌های پاتریمونیال در خاور نزدیک بود که با انواع مشابه آن‌ها در خاور دور و غیره تفاوت اندکی داشت. که براساس مناطق جغرافیایی هر چه اعمال قدرت در نظام‌های استبدادی مبتنی بر رأی و اختیار حاکم باشد، ویژگی‌های سلطانیسم بیشتر می‌شود. بنابراین، ممکن است یک حاکم یا یک پادشاه در یک مرحله یا مراحل حکومت خود صرفاً پدرسالار باشد و در مراحل دیگر به عنوان یک سلطان (استبداد) عمل کند. دوره‌های بزرگ حکومت پهلوی اول و دوم دارای ویژگی‌های سلطانی بود که در آن نخبگان تنها حائل بین شاه و سایر طبقات اجتماعی محسوب می‌شدند و جزء پایگاه اجتماعی شاه محسوب نمی‌شدند (Linz & Chehabi, 2001).

سلطانیسم دارای ویژگی‌های جدایی ناپذیری است که از آن به عنوان ویژگی‌های ذاتی در بررسی جامعه‌شناختی چنین نظام‌هایی تعبیر می‌شود. نظریات ماکس وبر به عنوان یکی از متفکران بزرگ قرن در بسیاری از موارد به محققان در تبیین مسائل سیاسی به ویژه در کشورهای جهان سوم کمک می‌کند. بیشتر اندیشه‌های او در زمینه تقسیم حکومت‌های سنتی و تبیین ویژگی‌های آن‌ها مورد توجه تحلیلگران داخلی و خارجی مسائل ایران قرار گرفته است. تمرکز ویژه این تحلیلگران بر بررسی حکومت سلطانیسم پاتریمونیال است. از آنجایی که ویژگی‌های حکومت‌های سلطانی و پدری به یکدیگر نزدیک است، معمولاً در یک بخش بررسی می‌شود. از سوی دیگر باید توجه داشت که سلطانیسم مترادف با نئوپاتریمونیالیسم است، به همین دلیل است که برخی از تحلیلگران از واژه سلطانیسم و برخی دیگر از واژه نئوپاتریمونیالیسم برای اشاره به حکومت‌های پهلوی استفاده می‌کنند (Bashirieh, 2000). نظام سلطان نشینی یکی از انواع نظام‌های پاتریمونیال در گونه‌شناسی سیاسی ماکس وبر است. خوان لینز نیز نظام‌هایی را که در همه ابعاد با حکومت‌های غیردموکراتیک متفاوت هستند، نظام‌های سلطانی می‌نامد. این اصطلاح توسط ماکس وبر برای اولین بار برای اشاره به وضعیت شدید پاتریمونیالیسم (نظام ارثی) ابداع شد که در طبقه بندی سه گانه او - اقتدار مشروع - نوعی اقتدار سنتی در نظر گرفته می‌شود. ۱. از ریشه‌شناسی اصطلاح «سلطانیسم این شرقی است» و به همین دلیل هارتلین به جای نظام سلطانی، اصطلاح نئوپاتریمونیالیسم مطلق را مطرح کرد. برای وبر، موقعیت کلاسیک نظام سلطان نشینی شرقی نزدیک بود و شاید به همین دلیل وی اصطلاحی برگرفته از زبان عربی را برای توصیف این نظام برگزید. این اصطلاح با پدرسالاری ویژگی مشترک دارد اما با این وجود تفاوت‌هایی نیز با آن دارد. برخی از محققین معتقدند که حکومت پدری و سلطانی نظامی است که در آن قدرت سیاسی کاملاً در دستان فرمانده یا دیکتاتور متمرکز است که اجازه ایجاد هیچ گروه با ثبات سیاسی در جامعه را نمی‌دهد (Manouchehri, 1997). از سوی دیگر، برخی معتقدند که نظام پاتریمونیال که وبر آن را مترادف با مفهوم سلطانیسم به کار می‌برد، نشان دهنده یک نظام سیاسی پیچیده تر است که در آن اقتدار پاتریمونیال (ارثی) توسط شبکه نامرئی اقتدار اداری اعمال می‌شود. لازم به ذکر است که در هر دو نظام پاتریمونیال و سلطانیسم بر قدرت مطلقه و اطاعت محض رعیت از حاکم تأکید شده است. نظام پاتریمونیال در مقایسه با حکومت سلطانی کمتر شخصی و خرافی است. بر این اساس، ترنر معتقد است که هر گاه اقتدار پاتریمونیال بتواند به طور کامل خود را از محدودیت‌های سنتی رها کند، آن را سلطانیسم می‌نامند (Hajarian, 1995). نظامی که در آن گرایشات سلطانی وجود دارد، اما دایره طرفداران آن وسیع تر و آزادی عمل حاکم کمتر است، باید نئوپاتریمونیال نامید. به عبارت دیگر، نظام وبر که در آن قاعده عمدتاً و اصولاً سنتی است، اگرچه اعمال این قاعده را با توجه به استقلال شخص حاکم پاتریمونیال می‌نامند. اما در سلطانیسم اساساً حاکمیت بر اساس اختیار و اختیار حاکم است که آن را از سایر اشکال نظام استبدادی جدا می‌کند؛ به طور کلی می‌توان گفت که نظام‌های نوسلطانی نوع افراطی شکل‌های حکومتی نئوپاتریمونیال هستند (Shamsini, 2004).

به طور کلی زمانی باید از مفهوم سلطانیسم استفاده کرد که حاکمیت از سنت‌ها فراتر رفته و مستقیماً مبتنی بر شخص باشد. به این معنی؛ حاکم دیگر مقید به سنت‌ها نیست، هر چند مشروعیت خود را از سنت‌ها گرفته است که در تاریخ ایران نیز مشکل است. اما قبل از هر چیز باید گفت که کل دوره رژیم پهلوی را نمی‌توان سلطانی نامید. به طور دقیق، دوره سلطان‌گرایی رضاشاه از سال ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی و دوره سلطانی پسرش از سال ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۷ میلادی بوده است.

شکل‌گیری هویت سکولار از دولت در دوران پهلوی

ایجاد پایگاه اجتماعی در دولت

حاکمان رژیم‌های سلطانی ابتدا با حمایت گروه‌های مشخص به قدرت رسیدند. به عنوان مثال، رضاشاه در زمان تصرف تدریجی قدرت از حمایت بخش قابل توجهی از ایرانیان آگاه از مسائل سیاسی، از جمله چپ‌ها برخوردار بود. در ایران، حذف اکثر همکاران مدرنیست اولیه رضاشاه در سال ۱۹۳۳ [مانند داور، فرمانفرما، تیمورتاش و...] و انقلاب سفید در سال ۱۹۶۳ [چرخش محمدرضا شاه به تکنوکرات‌های جدیدی مانند حسنعلی منصور، هویدا، آموزگار و...] آغاز دوره سلطانی این دو پادشاه بودند. دلایل اساسی ظهور سلطانیسم در دوران پهلوی، ضعف مالکیت خصوصی و نبود طبقات مستقل و قوی به عنوان پایگاه اجتماعی بود. تشکیل یک حکومت استبدادی یا دموکراتیک. همچنین بی‌ثباتی داخلی و کمک‌های خارجی به نظام پهلوی باعث تقویت ظهور نظام سلطانی در ایران شد (Azad Armaki et al., 2020).

با این حال، دوره رضاشاه از سال ۱۳۱۲ به نظام استبدادی تغییر کرد و مردانی که ستون اصلی نظام جدید را فراهم کردند، همگی قربانی آن بودند. از سوی دیگر سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ را دوره سلطنت محمدرضا شاه می‌دانند. دو عامل اصلی این دگرگونی بنیادی را ممکن ساخت: نخست، اصلاحات ارضی، مالکان بزرگ را به عنوان یک طبقه اجتماعی مستقل حذف کرد و قدرت سیاسی - اجتماعی آن‌ها را مستقیماً به دولت منتقل کرد. عامل دوم جریان فزاینده درآمدهای نفتی بود که مستقیماً به دولت پرداخت می‌شد. به دنبال این روند، پادشاه از اقتصاد و جامعه مستقل تر شد، در حالی که اقتصاد و جامعه بیش از پیش به او و تصمیماتش وابسته شدند. بر این اساس باید گفت تغییر از استبداد به نظام سلطانی در این دوره نتیجه کنار گذاشتن ائتلاف قبلی شاه با مالکان بزرگ و استقلال روزافزون وی از اقتصاد داخلی به دلیل افزایش درآمدهای نفتی بود (Azad Armaki et al., 2020).

ساخت دولت خودکامه

حاکمان پاتریمونالیستی که مدعی اقتدار سنتی هستند، بر نظام‌های سیاسی مبتنی بر قوانین مدون تاریخی - به ویژه قوانین عرفی - تکیه می‌کنند و عموماً قوانین اساسی مدرن را نادیده می‌گیرند. ظاهر قانونی نظام‌های سلطانی به این معناست که آن‌ها به قوانین اساسی احترام می‌گذارند. با این توضیح که حفظ ظواهر دموکراتیک مانند مجلس (ملی و سنا)، انتخابات، احزاب، اتحادیه‌ها و سایر ابزارها و نهادهای دموکراسی؛ بخشی از ویژگی‌های نظام‌های سلطانی است. در واقع قدرت و حاکمیت واقعی در دست دولت است و همه نهادهای دموکراسی به طور مستقیم و غیرمستقیم تحت نظارت دولت فعالیت می‌کنند. مثلاً نخست وزیران رژیم پهلوی نخست وزیران کشور نبودند، بلکه نخست وزیران محمدرضا پهلوی به شمار می‌رفتند. برای توضیح بیشتر این موضوع، خاطرات دولتمردانی چون اسدالله علم، هویدا، خلعتبری، علیخانی و... بسیار گویا و روشن‌گر است.

کارکرد مفهوم سلطانیسم برای قدرت سیاسی ایران دو جنبه اصلی دارد. یکی کارکردی که در نهایت به احیای سلطانیسم ختم می‌شود و دیگری کارکرد مدرنیزاسیون. به این معنا، پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹، سلطانیسم نوین ایرانی شکل می‌گیرد. حکومت سلطانی مشروعیت خود را به این دلیل می‌گیرد که سنت سلطنت را احیا می‌کند، اما از روش‌های مدرن نیز استفاده می‌کند. به عبارت دیگر می‌توان آن را بازتولید حکومت گذشته در لفافه ابزار مدرن نامید (Azad Armaki et al., 2020).

موضوع خودکامگی رژیم‌های سلطانی مانند رژیم پهلوی در ساختار اداری نفوذ می‌کند. ماروین زونیس در این باره می‌نویسد: «در رژیم شاه، اقتدار سیاسی در شخص شاه متمرکز بود، او با کمک حدود سیصد نفر از نخبگان سیاسی نظام را اداره می‌کرد، این نخبگان حائلی بین شاه و سایر طبقات اجتماعی بودند. مانند تسمه نقاله دستورات و خواسته‌های او را اجرا می‌کردند، شاه برای حفظ نظام، عدم مشارکت سیاسی را پی ریزی کرد و در جهت بوروکراتیزه کردن نظام گام برداشت، اما از سوی دیگر، ارتش و سازمان‌های کشوری در کنترل مداوم فعالیت‌های توده‌های مردم، خود شاه به طور فزاینده‌ای اقتدار خود را بر دولت و بورکراسی‌های نظامی افزایش می‌داد که یکی از آثار چنین شیوه‌ای اعمال اقتدار سیاسی، کاهش قدرت و توانایی نظام اداری ایران بود». به طور کلی باید گفت که رژیم پهلوی به قانون پایبند نبود و امکانات نامحدودی در اعمال قدرت داشت. ویژگی فوق نتیجه محدود بودن پایگاه اجتماعی سلطان است و بر این اساس، رهبران حمایت یک ابرقدرت خاص را جایگزین پایگاه قدرت داخلی می‌کنند. در رابطه نزدیک سران رژیم‌های سلطانی ایران و ایالات متحده آمریکا شکی نیست، اما نباید نتیجه گرفت که آن‌ها کاملاً دست نشانده آمریکا بودند. براساس خاطرات امیر اسدالله علم، مشخص می‌شود که شاه گاهی در اوج قدرت از آمریکا دستور نمی‌گرفت و حتی شبکه‌ای از حامیان قدرتمند را در محافل داخلی واشنگتن برای اعمال نفوذ بر سیاست آمریکا ایجاد می‌کرد. در این دوره تجربه ای کاملاً جدید و تا حد زیادی استثنایی شکل گرفت که می‌توان آن را سلطانیسم آن هم به شکل وابسته دانست. ویژگی خاص این سلطانیسم علاوه بر مدرن بودن، وابستگی آن است. سلاطین وابسته یا وابستگی سلطانی با ورود سلطنت پهلوی به صحنه تاریخ ایران آغاز می‌شود. بنابراین، همزمان با تبدیل شدن حمایت و دخالت یک نیروی مدرن بین‌المللی در امور کشور، سلطانیسم مدرن در ایران ظهور می‌کند. همانطور که در دوران استبداد محمدرضا شاه و به ویژه در مرحله سلطانی، اروپاگرایی رسمی و سنتی ایران جای خود را به آمریکاگرایی محض داد. به طور کلی ویژگی‌های ساختاری نظام سلطنت پهلوی را می‌توان در قالب جدول زیر ترسیم کرد:

جدول ۱

خلاصه نتایج

نقوذ شبکه	نقوذ شبکه	وابستگی فرمانروا	پیامدها برای رژیم
حکومت سلطانی	حمایت از فرمانروا در دولت	حاکمیت فرمانروا بر جامعه	از طریق وابستگی به قدرت خارجی
ایران	زیاد	زیاد	ثبات سیاسی

رژیم‌های سلطانی مانند حکومت پهلوی به دلیل مشکلات مشروعیت، مجبور به اتخاذ ایدئولوژی ناسیونالیستی برای ایجاد مشروعیت و حفظ قدرت برای خود هستند. با اتخاذ سیاست‌های رژیم پهلوی: ناسیونالیسم رمانتیک، پان ایرانیسم، بازگشت به ایران باستان در همه بخش ها، سیاست اسلام زدایی، مبارزه با زبان عربی، برگزاری جشن‌های شاهنشاهی، ایجاد تاریخ شاهنشاهی ۲۵۰۰ ساله همگی نمود عینی می‌یابند (Mirahmadi & Jabbari Nasir, 2010).

کیش شخصیت رهبر یکی از ویژگی‌های ساخت هویت ملی آمرانه و سکولار دولت در ایران بود. این ویژگی‌ها شامل موارد زیر می‌شود: الف) کیش شخصیت پادشاه:

۱- آرزوی فرهنگمندی داشتن مانند؛ لقب آریامهر برای محمدرضا شاه پهلوی.

۲- رهبران نظام‌های سلطانی علاقه دارند متفکران بزرگی به شمار آیند و کتاب‌های بسیاری را با سخنرانی‌ها و عکس‌های خود ... پر کنند مانند؛ کتاب‌های انقلاب سفید و تمدن بزرگ محمدرضا پهلوی.

۳- تعالی بخشی به افتخارات باستانی مانند تأکید شاهان پهلوی بر میراث باستانی ایران.

۴- تاثیر بر آثار جغرافیایی، چنانکه در دوره پهلوی ارومیه و انزلی، رضائیه و بندر پهلوی نامیده شدند (Abrahamian, 2000).

ب) گرایش به سوی سلسله گرایی:

سلسله گرایی به معنای نقش پررنگ اعضای خاندان حاکم در این نظام هاست، چنانکه در رژیم پهلوی، اعضای خانواده آنان مانند اشرف پهلوی، فرح و... به ویژه در عرصه‌های اقتصادی نقش برجسته ای داشتند. دلیل این امر آن بود که پهلوی‌ها احساس می‌کردند که فقط می‌توانند به نزدیکان خود اعتماد کنند. از سوی دیگر باید توجه داشت که معمولاً بنیانگذاران نظام‌های سلطانی مانند رضاشاه تحصیلات محدودی داشتند و از خانواده ای حاشیه نشین بودند (Ajudani, 2004). چنین رهبرانی معمولاً باهوش هستند، اما از نظر اخلاقی غیراصولی، بی اعتماد و انتقام جو هستند و اغلب توانایی شگفت انگیزی در دروغ گفتن دارند. چنانکه رضاشاه و به ویژه پسرش محمدرضا پهلوی در این زمینه شهرت داشتند.

در نظام‌های سلطانی، مسئول فقط در برابر سلطان پاسخگو است نه مردم. از سوی دیگر در این نوع سیستم‌ها امنیت شغلی وجود ندارد و یک فرد مسئول به راحتی به دلیل نافرمانی از سلطان یا عدم اعتماد به شاه از کار برکنار می‌شود. از این رو معمولاً مسئولین سعی در جلب رضایت شاه دارند زیرا می‌دانند مسئولیت و قدرت آن‌ها از رحمت و لطف شاه سرچشمه می‌گیرد. به همین دلیل وفاداری آن‌ها به سلطان بر اساس ترس و پاداش است. از آنجایی که مسئولان نظام نماینده هیچ طبقه و گروهی نیستند، در نتیجه از هرگونه پایگاه اجتماعی محروم هستند.

در مجموع حکومت سلطنتی با نوعی عقلانی کردن اداره امور سازگار است تا جایی که این عقلانیت توانایی حاکم و نزدیکان او را در استفاده از امکانات جامعه افزایش می‌دهد. اما اگر تکنوکرات‌هایی مانند دلانان اواخر دهه ۴۰ (مثل علیخانی) تلاش کنند در برابر نگرش‌های حاکم بر نظام مقاومت کنند، همان‌طور که عالیخانی مجبور به استعفا از وزارت اقتصاد شد، به حاشیه می‌روند (Asaf, 2005).

از منظر وبر رژیم‌های سلطانی به دلیل احساس عدم مشروعیت، شبکه‌ای اقتصادی برای حل بحران‌های نظام از طریق حمایت‌های مالی ایجاد می‌کنند تا در مواقع لزوم ضمن استفاده از آن با اتخاذ سیاست حمایت اقتصادی و رفاهی، مشروعیت پیدا کنند. با این حال، باید توجه داشت که نظام‌های سلطان نشین از نظر نفوذ شبکه حمایتی در جامعه مدنی و جذب نخبگان اجتماعی از طریق پاداش‌های مادی با یکدیگر تفاوت دارند. همان‌طور که محمدرضا شاه با ایجاد سیاست‌های یارانه ای، ایجاد تشکلهایی مانند بنیاد پهلوی و به طور کلی با ارائه خدمات اجتماعی و رفاهی (البته فقط در حوزه اقتصادی تا سال ۱۳۵۶) توانست تا حدودی حمایت مردم را جلب کند، اما به دلیل انسداد و عدم توسعه سیاسی، نخبگان و روشنفکران کشور را طرد کرد (Partovi, 2020).

اقتصاد ملی اما نامتوازن

اگرچه برخی از نظام‌های سلطنتی دوره‌های رشد اقتصادی قابل توجهی را تجربه می‌کنند، اما در بلندمدت، شخصی‌گرایی و فساد نظام سیاسی تأثیر منفی بر توسعه اقتصادی آن‌ها می‌گذارد. این دولت از طریق کنترل بر خدمات اساسی، مالکیت انحصاری کالاهای حیاتی، مصادره و محاصره آشکار اموال مردم، کشور را اداره می‌کند. علاوه بر این، سلطانیسم مسئولیت پذیری و پیش بینی پذیری را ضعیف می‌کند و از انباشت مستمر سرمایه جلوگیری می‌کند. نظام‌های سلطنتی شانس بقای خود را دارند اگر بتوانند از منابع قابل توجهی استفاده کنند که نیازمند نیروی کار صنعتی، طبقه کارفرما، دستگاه اداری مدرن، شهرنشینی و گسترش آموزش است. به همین دلیل رضاشاه و محمدرضا شاه برای تحکیم قدرت خود وارد عمل شدند. آن‌ها ادارات کشور را توسعه دادند، سازمان‌های نظامی جدید ایجاد کردند، حمل و نقل و ارتباطات را نوسازی کردند، دانشگاه‌ها و مراکز علمی جدید ایجاد کردند و... اما باید توجه داشت که اگر رضاشاه و پسرش برای نوسازی کشور تلاش

می‌کردند، آنقدر توسعه می‌خواستند که قدرت آن‌ها را کاهش ندهد. همانطور که محمدرضا پهلوی از سال ۱۳۴۹ موانعی در مسیر توسعه اقتصادی کشور ایجاد کرد، زیرا طبقه متوسط و بورژوا به تدریج در حال شکل‌گیری بود که برای قدرت رژیم خطرناک تلقی می‌شد. به همین دلیل شاه سیاست‌هایی از قبیل تقسیم کارگران در کارخانه‌ها، مبارزه با گرانی‌ها و... را ایجاد کرد و از سوی دیگر رژیم پهلوی خواهان توسعه ای بود که تحت نظارت و کنترل خودش باشد نه اینکه توسط دیگران برنامه‌ریزی و اجرا شود. بر این اساس برخی از سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی کشور - مانند برنامه پنجم - به تشخیص محمدرضا شاه تغییر یافت. به طور کلی در دوران پهلوی ملاحظات سیاسی در تدوین، اجرا و نظارت بر برنامه‌ها و راهبردهای توسعه دخیل بود. با نگاهی به خاطرات اسدالله علم در زمینه اصلاحات ارضی و خاطرات علی نقی علیخانی در زمینه برنامه ریزی اقتصادی (۴۹-۱۳۴۱) این موضوع به خوبی مشاهده می‌شود (Partovi, 2020).

با بررسی نظرات وبر در مورد نظام سلطانی به نظر می‌رسد که فساد یکی از ویژگی‌های ذاتی این نوع نظام هاست. چنانکه برخی مشتری‌گرایی (به عنوان یکی از ویژگی‌های سلطانیسم) را به فساد و قانون‌گریزی تعبیر می‌کنند. اکثر کارشناسان سیاسی مانند هانتینگتون معتقدند که این نوع سیستم‌ها فاسد هستند و آن‌ها را دوقلوهای جدایی‌ناپذیر می‌دانند. به عنوان مثال، در زمان محمدرضا شاه، فساد اداری قابل توجهی وجود داشت تا جایی که بسیاری از مقامات دولتی و سیاستمداران در اختلاس و خرید و فروش مشاغل دولتی دست داشتند و حتی سطوح پایین سلسله مراتب اداری و نظامی را نیز شامل می‌شد. رشد اقتصادی دهه ۱۹۶۰ با ظهور سلطانیسم اوضاع را بدتر کرد و درآمدهای نفتی فراوان در دهه ۱۹۷۰ همراه با ظهور سلطانیسم، فساد رسمی را به سطح بی‌سابقه‌ای رساند. مشارکت خاندان پهلوی در سهام کارخانه‌ها و مؤسسات خصوصی و دولتی مفاسد اداری و اخلاقی بود. در اثر فساد خاندان حاکم پهلوی، برخی دیگر از خانواده‌ها مانند ثابت، خیامی، طوفانیان و... به ثروت فراوانی دست یافتند (Ghafouri, 2021).

تلاش برای استقلال سیاسی

یکی دیگر از ویژگی‌های نظام‌های سلطانی در طول تاریخ مدرن، استقلال مبهم آنهاست، زیرا اغلب توسط همسایگان قدرتمندترشان مورد احترام قرار نمی‌گرفتند. بنابراین، از نظر توسعه سیاسی، این دولت‌ها دچار بحران‌های حاکمیتی مستمر نشده‌اند. ایران در زمان پهلوی به دلیل قدرت نظامی و اقتصادی و حمایت آمریکا با اکثر کشورهای همسایه بویژه عراق و همسایگان ضعیف‌تر همچون قطر، امارات و... رابطه خوبی نداشت. چنانکه در دوران حکومت پهلوی، ایران به دلیل وابستگی، چندین بار توسط نیروهای خارجی اشغال شد. علاوه بر این خاندان پهلوی به دلیل وابستگی، برای کنترل جامعه به سرکوب و خشونت روی آورد. همانطور که در دوران پهلوی نیروهای سرکوب متعددی از جمله ساواک، گارد جاویدان، بازرسی شاهنشاهی و... تشکیل شد و نیروهای نظامی ایران به طور تصاعدی گسترش یافتند. اما به طور کلی باید گفت که این نوع نظام‌ها - مانند پهلوی - هرگاه با چالش‌های جدی فرهنگی و ایدئولوژیک مواجه می‌شوند، به سرعت به دلیل بحران حاکمیت فرو می‌ریزند.

به دلیل میراث مخرب نظام سلطانی مانند فساد جامعه و نامشروع بودن افراد و نهادها، فقدان بوروکراسی، پلیس و ارتش قدرتمند و متکی به خود، رواج خشونت، بی‌اعتمادی و کمبود با توجه به همبستگی اجتماعی، آینده این نوع نظام نامشخص است و این احتمال وجود دارد که پس از انقلاب، روی آوردن به دموکراسی برای این نظام آسان نباشد. به طور کلی، رژیم سلطانی از یک سو به دلیل بی‌توجهی به مبانی مشروعیت سنتی خود و از سوی دیگر به دلیل طرد تمامی گروه‌های ممتاز از صحنه سیاسی و اجتماعی فاقد مشروعیت است. در چنین ساختاری که فضای سیاسی بسیار تنگ است و جامعه مدنی مستقلی شکل نگرفته است، نظام علی‌القاعده خصلت توده‌ای و پوپولیستی به خود می‌گیرد. لکن حکومت سلطنتی رضاشاه و محمدرضا شاه دولت‌هایی بودند که نتوانستند کار ویژه خود را به درستی انجام دهند.

پاتریمونیالیسم

نظریه پاتریمونیالیسم نیز از جمله نظریه‌های سلطانیسم است، به همین دلیل این نظریه در متن نظریه سلطانیسم مورد تحلیل قرار گرفته است. بدیهی است که بیشتر ویژگی‌های نظام پدری با نظریه سلطانیسم مشترک است (Guerra & Turner, 2021). پاتریمونیالیسم یکی از ویژگی‌های مهم در ساخت هویت از منظر وبر است.

حکومت پاتریمونیال به معنای گسترش دامنه خاندان حاکم است که در آن روابط بین حاکم (پادشاه) و مقامات حکومتی مبتنی بر اقتدار پدری و وابستگی فرزندی است. معلمان و غیره همه نماینده هستند یا مدل کوچکی از قدرت دولتی هستند که فقط منافع نخبگان پاتریمونیال را نمایندگی می‌کنند. به عبارت دیگر، این مدل، دولت را به عنوان منبع یا نقطه تمرکز قدرت تصور می‌کند که در هر سطح یا زمینه ای یکسان است، مانند خانواده دولتی، آموزش، تولید و غیره. پاتریمونیالیسم یک ساختار سیاسی است که به شدت غیررسمی و شخصیتی شخصی دارد. ساختار حکومت ادامه حاکم و دربار است. در پاتریمونیالیسم امتیازات از سوی دولت تقسیم می‌شود و اگر دولت ویژگی رانتی بودن را داشته باشد این امتیازات و مزایا تشدید می‌شود.

اجزای سیستم‌های پاتریمونیال عبارتند از:

- ۱- وابستگی کامل نظام بوروکراتیک به شخص شاه و فردیت تصمیم‌گیری که منجر به شخصی سازی کامل اختیارات می‌شود.
- ۲- شاه تحت تأثیر نزدیکان خود است، بنابراین درباریان و مردم برای نزدیک شدن به شاه و تأثیرگذاری بر تصمیمات او، همواره به نوعی جنگ قدرت پنهان می‌پردازند.
- ۳- شاه برای تثبیت موقعیت و حفظ حاکمیت خود به رقابت‌های پنهان و آشکار در اطراف خود دامن می‌زند و برای جلوگیری از شکل‌گیری قدرت مشهود در خارج از دایره حاکمیت اعضای خود همواره به سطح قدرت توجه دارد. وفاداری افراد در اعطای مناصب به اطرافیان و گرفتن آنها.
- ۴- اتکاء به نیروهای نظامی و مسلح و امنیتی. به عقیده ماکس وبر، این که یک ارتش تا چه حد ماهیت پاتریمونیالیستی دارد، یک معیار صرفاً اقتصادی دارد که این معیار نیز مستقیماً با تجهیز و تغذیه ارتش از ذخایر و منابع حاکم مرتبط است، هرچه گسترده تر و کامل تر باشد، ارتش پاتریمونیال بدون قید و شرط در اختیار حاکم است. بدون شک ارتش ایران در دوران پهلوی ماهیتی پدران‌دوست داشت، زیرا در این دوران، ارتش از انواع حمایت‌های اقتصادی اعم از واگذاری زمین، وام و پاداش برخوردار بود (Katouzian, 2000).
- ۵- استفاده از مشروعیت دینی برای تثبیت پایه‌های اقتدار (علاوه بر استفاده از نیروهای نظامی و سرکوب)، به عقیده مسکاسیمان، دین اساس نظام پاتریمونیال است. رژیم پهلوی به ویژه محمدرضا شاه برای مشروعیت خود از سنت و مذهب مانند توسل به ائمه، ارتباط با برخی از علمای اسلام و... استفاده می‌کرد.
- ۶- درگیری: در نظام پاتریمونیال از یک سو به دلیل افزایش تقاضای مزدوران و رعیت نظامی و از سوی دیگر نارضایتی مردم از روند روزافزون اخذ مالیات، درگیری به وجود می‌آید. اینگونه نارضایتی‌ها گاه به شکل‌گیری اعتراضات کاریزماتیک در قالب جبر و هزاره می‌انجامد، چنانکه انقلاب اسلامی به رهبری فردی با ویژگی‌های کاریزمایی و با اهداف بازگشت به اسلام، تشکیل حکومت اسلامی و... به پیروزی رسید. (Azad Armaki et al., 2020).

نتیجه‌گیری

هویت‌سازی سکولار در ایران به دوران پیش از رضاشاه باز می‌گردد. ظهور عقلانیت مدرن در آن دوران ناشی از برخورد قهرآمیز غرب با ایران بود. شکست ایران از غرب عاملی مهم در شکل‌گیری تضاد «ما» و «آنها» بود. بسیاری از وجوه مدرنیته‌ی ایرانی در پاسخ به این تضاد

و ریشه‌های آن باز می‌گردد. هویت سکولار ایرانی و تفسیر آن از سیاست و دولت برآمده از پاسخ به این تضاد و ریشه‌های آن است. براساس یافته‌های این پژوهش گرچه هویت ایرانی سکولار توسط روشنفکران ایرانی ساخته شد اما ظهور سیاسی آن برآمده از دل انتخابات و آرمان‌های مشروطه‌خواهی نبود. سنت‌های دینی آنچنان در جامعه‌ی ایرانی فراگیر بود که حتی رضاشاه را به عنوان بزرگترین هویت‌ساز سکولار از دولت در تاریخ معاصر ایران مجبور به مالیدن گل بر سر در ایام محرم می‌کرد با این حال ساخت هویت سکولار از دولت نتیجه‌ی سیاست‌های خاص رضاشاه در جلب نظر و موافقت روحانیون نیز بود. با استقرار و تحکیم رضاشاه بر قدرت دیگر موافقت روحانیون برای شاه اهمیتی نداشت و هویت سکولار از دولت در نتیجه‌ی سیاست‌های آمرانه‌ی رضاشاه شکل گرفت.

به طور کلی فرهنگ و نگرش سیاسی گروه‌های حاکم به دلایل تاریخی، اجتماعی و روانشناختی، نگرش پاتریمونیالیستی بوده است که در آن، ساخت قدرت به‌عنوان رابطه‌ای عمودی و دیکته‌کننده از بالا به پایین بین حاکمان و حاکمان برقرار شده است. براساس این فرهنگ، شخص حاکم موجودی برتر، قهرمان و منحصر به فرد شمرده می‌شود و به نحوی از قداست برخوردار بوده است. از آنجا که قدرت او مطلق شمرده نمی‌شد و او را سنت و مذهب محدود می‌کرد، نمی‌توانست خودکامه باشد. رضاشاه و محمدرضا شاه با خصلت‌های پدری خود یعنی حفظ سنت‌ها و اقتدار سیاسی، رابطه استبدادی با مردم و... سعی در نوسازی و اصلاح کشور داشتند، اما با شکست مواجه شدند زیرا توسعه کشور مستلزم یک سری اقدامات است. شرایط و زمینه‌هایی مانند توسعه سیاسی، موجودیت، پایگاه اجتماعی برای حکومت و... (علاوه بر زمینه‌های تاریخی) داشت که این حکومت‌ها به دلیل ویژگی‌های پدری فاقد آن بودند. رضاشاه با گرایش‌های پاتریمونیالیستی سرمایه داری حکومتی با الگوهای خارجی مانند ایتالیای فاشیستی، آلمان نازی و ترکیه آتاتورک طراحی کرد و کشور را صنعتی کرد. نتیجه مستقیم این مشکل چیزی جز عدم توسعه همه جانبه کشور نبود. اگرچه می‌توان گفت که ایجاد دولت مدرن و سقوط سلسله قاجار پایان پاتریمونیالیسم در ایران تلقی می‌شود، اما در ایران، ساخت پاتریمونیال قدرت که نمونه ایده آل دولت در طول تاریخ ایران بود، حتی با ورود دولت مطلقه به پایان نرسید؛ بلکه در قالب سلطانیسم بازتولید شد. به طوری که عدم نهادینه سازی سیاسی، تعدد ساختارها، تقابل ساخت و سازهای سنتی و مدرن، استقلال کم حکومت به دلیل تشکیلات داخلی، بحران نفوذ دولت و پیچیدگی جامعه ایران، عدم استخراج و توزیع. توانایی حکومت را می‌توان با این نظریه، یعنی سلطان گرایی، بازتولید کرد یا نوپاتریمونیالیسم را توضیح داد. در نگاهی اجمالی به این نظریه می‌توان گفت که نظریه سلطانیسم (یا نوپاتریمونیالیسم) می‌تواند یکی از قوی ترین نظریه‌ها برای تبیین حکومت پهلوی باشد، زیرا از نظر خوان لینز هیچ ساختاری به طور ایده آل در این نوع از حکومت پهلوی نمی‌گنجد.

به نظر می‌رسد ویژگی‌های این نوع حکومت‌ها بسیار نزدیک به ویژگی‌های حکومت‌های مطلقه است و به نوعی همان حکومت مطلقه با عناوین حکومت‌های سلطانی هستند. به همین دلیل شاید در نگاه اول عنوان سلطانیسم هیچ گونه سازگاری با حکومت‌های مدرن ندارد، اما از نظر محتوایی ویژگی‌های حکومت‌های جدید را در بر می‌گیرد.

این نظریه هیچ استقلالی برای جامعه در مقابل حکومت قائل نیست و حکومت ایران در این دوره از نوعی استقلال کامل از مردم برخوردار است. با وجود این، حکومت ایران با وجود ابزارهای گسترده و همه جانبه خود، اغلب نمی‌توانست قدرت واقعی جامعه را در اختیار داشته باشد. به عبارت دیگر، دولت ایران با وجود استقلال از جامعه، دولت قدرتمندی نبود. بنابراین، با تأکید صرف بر قدرت حکومت ایران، نمی‌توان ماهیت تضاد حکومت و جامعه را که زمینه سقوط محمدرضا شاه در سال ۱۳۵۸ را به وجود آورد، توضیح داد. حکومت قدرت مطلق کنترل جامعه را نداشت، به همین دلیل دچار بحران نفوذ و مشروعیت شد و همین موضوع زمینه سقوط آن را فراهم کرد.

نظام پهلوی اگرچه برای کسب مشروعیت به عوامل عقلانی و دیوان سالارانه توجه بیشتری داشت، اما برای تثبیت اقتدار خود از سنت و مذهب (با وجود دین ستیزی) بهره فراوان برد. به این ترتیب رژیم پهلوی قصد داشت مشروعیت چند وجهی عقلانی، قانونی، سنتی و حتی کاریزماتیک (فره ایزدی) کسب کند، اما در همه آن‌ها شکست خورد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abrahamian, E. (2000). *Iran between two revolutions: An introduction to the political sociology of contemporary Iran* (5 ed.). Ney Publishing.
- Ajodani, M. (2004). *Either death or modernity*. Akhtaran.
- Asaf, M. H. (2005). *Ideological foundations of government during the Pahlavi era*. Center for Islamic Revolution Documents.
- Azad Armaki, T., Hazerli, A. M., Saeed, A., & Nosratinejad, F. (2020). A sociological explanation of the identity policies of the first Pahlavi government. *Iranian Journal of Sociology*, 21(3), 59-81.
- Bashirieh, H. (2000). Scientific dialogue: Political development and national identity crisis. *National Studies*, 5(1), 287-316.
- Behnam, J. (2004). *Iranians and the idea of modernity*. Farzan Rooz Research & Publishing.
- Breuil, J. (2011). Max Weber, charisma and nationalist leadership 1. *Nations and Nationalism*, 17(3), 477-499. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00487.x>
- Ghafouri, M. H. (2021). The impact of the modernization process on the clergy during Reza Shah's era. *Journal of Humanities*, 16(8), 18-32.
- Guerra, P., & Turner, E. (2021). 'People Have the Power': Resistance in Late Modernity. *Cidades, Comunidades e Territórios*. <https://doi.org/10.15847/cct.25611>
- Hajarian, S. (1995). The structure of sultanic authority: Vulnerabilities and alternatives. *Political-Economic Information*(91-92).
- Katouzian, M. A. (2000). *State and society in Iran*. Markaz. <https://doi.org/10.5040/9780755609727>
- Linz, J., & Chehabi, H. (2001). *Sultanistic regimes*. Shirazeh Research & Publishing.
- Manouchehri, A. (1997). The coup of March 1921 and Iranian sultanism. *Contemporary History of Iran*, 1(4).
- Mirahmadi, M., & Jabbari Nasir, H. (2010). The theoretical model of the absolutist state and the emergence of a quasi-modern absolutist state in Iran. *Political Science Research Quarterly*, 6(1[21]), 167-199.

- Norkus, Z. (2004). Max Weber on nations and nationalism: Political economy before political sociology. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 389-418. <https://doi.org/10.2307/3654673>
- Palonen, K. (2001). Was Max Weber a 'nationalist'? A study in the rhetoric of conceptual change. *Max Weber Studies*, 196-214.
- Partovi, A. (2020). *The role of nationalism and Islam in creating a shared identity for nation-building during the Pahlavi period* [Imam Sadiq University]. Tehran.
- Ray, L. J., & Reed, M. (2002). Max Weber and the dilemmas of modernity. In *Organizing modernity* (pp. 158-197). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203420737>
- Raza, S. (2023). Max Weber and Charles Taylor: On normative aspects of a theory of human action. *Journal of Classical Sociology*, 23(1), 97-136. <https://doi.org/10.1177/1468795X221080770>
- Ringer, F. (2010). *Max Weber: an intellectual biography*. University of Chicago Press.
- Shamsini, H. (2004). The Pahlavis and Max Weber's sultanism. *Zamaneh*(22).
- Waters, T. (2016). Are the terms "socio-economic status" and "class status" a warped form of reasoning for Max Weber? *Palgrave Communications*, 2(1), 1-13. <https://doi.org/10.1057/palcomms.2016.2>
- Weber, M. (2008). *Religion, power, society*. Hermes.